

Liturgia online – <http://www.liturgia.hu>

Szerző	Dobszay László
Cím	Az ország patrónusainak liturgikus tisztelete a középkori zsolozsmában
Megjelenés	A magyar szentek tisztelete és erekélyei. (Szerk. Cséfalvy Pál és Kontsek Ildikó). Esztergom, Keresztény Múzeum, 2000, 96-106.
Tárgyszavak	Szent István, Szent Imre, Szent Erzsébet, Szent László, liturgiátörténet, magyar szentek, egyházzene

Dobszay László:

Az ország patrónusainak liturgikus tisztelete a középkori zsolozsmában

Az újkori értelemben vett nemzettudat idegen volt a középkortól. A nemzetvallás keretei közül nagy fájdalmak árán kiszakadt kereszténység egy nyelvek, népek, közösségek színes forgatagában élő világbirodalomban találta magát – és találta meg magát, hiszen teológiája is az *egyetemes* üdvösségre irányította a gondolkozást. A keresztény imádkozott azért, hogy a világ folyása békésen igazodjék, imádkozott városáért, embertársaiért, de gondolkodásmódja katolikus volt: mindig az egésze irányult. Ezt a nagy, „usque ad terminos terrae” terjedő életkeretet áhította vissza a középkor is, amikor újból és újból kísérletet tett az európai (sőt eurázsiai) egység megvalósítására. Ennek a nagy egységnek szimbóluma, de fenntartásának eszköze is volt a latin nyelv.

Voltak azonban a „nemzettudatnak” bizonyos középkori előzményei, mondhatni gyökerei, s a középkor vége felé haladva ezek egyre erősödve előkészítették az ideológiai változást. Ilyen „előzmény” például a királyhoz való hűség, az irodalmi szintű anyanyelv kibontakozása, vagy Európa új népeinél egy fajta törzsi hovátartozás tudata. Mindennek modern nemzettudattá formálását elősegíthették történelmi körülmények: elszigeteltség, üldöztetés, különösen ha politikai küzdelmek frontvonalai egybeestek nyelvekkel (például cseh-német vallásháborúk).

A nemzettudat legkorábbi és leginkább elfogadott előzményének számíthatjuk a védőszentek tiszteletét. A védőszent tisztelete különféle közösség-típusok identitásának kifejezője és táplálója lehetett: egy egyházmegyéé vagy kolostoré (például Szent Gallen), egy szerzetesrendé (például Remete Szent Pál), egy céhé (például Szent Eligius, Szent Miklós), egy régióé (például Szent Szerváciusz). Az összetartozás tudatát még olyankor is erősítette a védőszent, ha maga nem volt a közösség szülőtte, vagy akár nem is tartozott hozzá: legendája, ereklyéjének birtoklása, eszmei mondanivalója is megszilárdíthatta helyi vagy intézményi kultuszát. Ha egy nagyobb politikai közösség viszonylagos zártságban élt, nyelvileg többé-kevésbé egységes volt, az illető szent a nép történetének része volt, a „patronus regni” kultusza nagyobb mértékben járult hozzá a népcsoport összetartozás-

tudatának megerősítéséhez. S ez így volt a Magyarország védőszentjeinek esetében is¹.

*

A saját szentek kultusza két szláv jövevényszenttel kezdődik Magyarországon². A 11. században megerősödött aszketikus lelkeség sokfelé vezetett a remeteszerzetesség újjáéledéséhez. Magyarországon ezt az eszményt Zoerárd (más néven András) és tanítványa, Benedek remeték képviselték legrepresentatívabb módon, s nem véletlen, hogy az első magyarországi szent-életrajzot az egykori pannonhalmni bencés szerzetes, Mór püspök írta a két Zobor-hegyiről³. Többszörös egybeesés: a két remete a Zobor-hegyi bencés kolostor apátjának gondoskodása alá helyezi magát, s tőle kap habitust; Mór püspök előbb pannonhalmi bencés (magát az élettörténetet is első kézből, az ismételten Pannonalmára látogató Fülöp Zobor-hegyi apáttól hallja), s a 11. századi bencések valószínűleg jeles terjesztői, majd később fenntartói a remeték tiszteletének. E tisztelet első tanúi a 11. század vége felé valamely (ismeretlen) bencés kolostorban írt „Szent Margit Sacramentarium” misekönyörgései. A két szent férfiú teste a legenda szerint Szent Emmerám nyitrai egyházában lelt végső nyugalomra. Esztergom, melyből a 12. század elején kiszakadt (helyesebben: enklávéként beékelődve önállósodott) Nyitra, Emmerám később megszakadt tiszteletének első cultora: a regensburgi Arnoldus új Emmerám-zsoltosmáját éppen az esztergomi érseknek mutatja meg, s a művet első „bemutatóján” (1030 körül) az esztergomi katedrális kórusa éneklí⁴.

Mindenesetre András és Benedek a Szent László kori konszolidációt követő szenttéavatások elsőjeként nyerte el a kanonizációt. Legendájuk ekkor már készen van, s a Mór által írt legenda szövegét felhasználva a szenttéavatás után csakhamar elkészülhetett a *Historia Sanctorum Andreae et Benedicti*, vagyis a kettejük tiszteletére szerzett teljesnek mondható⁵ zsoltosma.

Mint tudjuk, a szentek többségét a korai századokban „közös” misével és zsoltosmával tisztelték, tehát a kategóriájuknak (apostol, vértanú, hitvalló, szűz) megfelelő formulával. Az első saját tételek: a könyörgések, azután a szentről szóló olvasmányok, az énekelt részek közül pedig a Magnificathoz és Benedictushoz fűzött nagy-antifonák; ezen kívül. bekerülhetett a szent neve már e korai stádiumban a litániába is. Látni fogjuk, hogy a 11. század végén például Szent István király propriuma még alig lépi túl ezt a fokot. A következő mozzanat: a Laudes öt

¹ A téma korábbi tárgyalása: MZt 334-343. A szentek életével és kultuszukkal kapcsolatban legrövidebb korszerű tájékoztatást megtaláljuk: Török 1991.

² Dolgozatunk e része lényegében Szendrei 1998 megállapításaira támaszkodik. A zsoltosma áttekintése ugyanott. Kiadása dallammal együtt: IstA folio 194v-197v. Részletei hanglemezen: HCD 31816: 27/a-j.

³ Kiadása: Scriptorum 2: 347-361.

⁴ MZt 65., Dobszay 1984: 36-38.

⁵ Valójában 8. és 9. responzóriumát a communeból veszi.

antifonájának és/vagy az éjszakai virrasztó zsolozsma 7-9. responzóriumának⁶ megkomponálása. A végső stádium az, amikor az összes antifonát és nagy responzóriumot a szent saját anyagából veszik, s ekkor csak a mise olvasmányai és énekei maradnak „commune”-jellegűek (kivéve az alleluját, esetleg a sequentiát).

Nem tudjuk, minek köszönhető, hogy András és Benedek ünnepe a korai periódusban nem csak könyörgést, olvasmányt és canticum-antifonát, hanem saját zsolozsmát kapott. Bár ennek a zsolozsmának első feljegyzései jó kétszáz évvel későbbiek a feltételezhető keletkezési időnél, meglehetősen biztonsággal mégis a 11/12. század fordulóját tekinthetjük a „megkomponálás” korának. Mi mutat erre?

A 10-11. század fordulója körül a szentek zsolozsmájának elég következetesen alkalmazott típusa szilárdul meg Közép-Európában. A szöveg a szent életrajzát mutatja be vagy kommentálja, a régi sanctoralénál általában hosszabb, többnyire prózai (ritkán: hexameterben, vagy rímes prózában írt) szövegekkel. Zeneileg a gregorián (helyesebben: cantus planus) átmeneti stílusát használja⁷, a tételek többnyire a tónusok szám-sorrendjében követik egymást (*series tonorum*), bár ezt az elvet nem használják mindenütt következetesen. Mind a szöveg, mind a zene felépítéséből világosan látszik, hogy a ciklust nem egyes tételekből állították össze, mint a klasszikus római rítusban, hanem egyben komponálták. Ezt a ciklust hívjuk egészében historiának. Ez a história-típus jól tanulmányozható például a délnémet területen elterjedt Gallus, Dionysius, Wolfgang ciklusokban⁸, s igen jó példája ennek Arnoldus Magyarországon is ismertté vált Emmerám-históriája⁹.

A 12. század folyamán e história-típus egy új stílusideálnak adja át helyét. A szövegeket versben komponálják, az életrajz inkább laudatióvá vagy értelmezéssé alakul át, a költői eszközök, kifejezések, képek egyre nagyobb helyet foglalnak a szövegben; zeneileg szinte kizárólagossá válik a *series tonorum*, a dallam pedig a cantus planus késői európai stílusában, egy fajta „dolce”-stílusban melodizálttá válik. Jó példája e stílusnak a 12. század végéről származó Becket-história¹⁰, legnagyobb hatású példái pedig a Szent Ferenc, Szent Domonkos história a következő század elejéről.

Ha András és Benedek históriáját e középeurópai háttérben szemléljük, világossá válik, hogy teljes egészében a régebbi ideált követi, sőt nagy valószínűséggel kimondható, hogy mintája az Emmerám-zsolozsma volt. A *series tonorum* elv az antifonákban következetesen érvényesül, a responzóriumokban egyáltalán nem. Vessük hozzá ehhez, hogy Emmerám kultusza fokozatosan feledésbe merül, de magának a két remete-szentnek kultusza is visszaszorul szűkebb körbe. Mindennek alapján kevésbé valószínű, hogy e história később keletkezett volna, mint a 12. század

⁶ Tehát a 3. noktornus 1-3. responzóriumáról van szó. Ilyen zsolozsmák például: János és Pál vértanúk, Sixtus, Hippolytus, Kelemen, Luca.

⁷ Elemzése lásd Dobszay 1999, Hankeln 1999, Hiley 1999.

⁸ Vö. Hankeln 1998.

⁹ Hiley 1996. CALIG 50983

¹⁰ Vö. Hughes 1985. A Becket-officium legkönnyebben elérhető: MD 17L: folio 32v-36r., IstA folio 140r-142v. Hanglemezen: HCD 12458.

eleje, stílusa alapján a 11. század végére datálható vissza. Hogyan lehet az, hogy a Codex Albensis még sem jegyezte fel 1130 táján?

Már utaltunk rá, hogy a két szent kultusza kezdetben is, később is korlátozott maradt. A históriát megtaláljuk Esztergom forrásaiban, az Esztergom hatása alatt kiformált Várad-erdélyi rítusterületen, továbbá – érthető módon – felvették a 16. század elején a pannonhalmi nyomtatott breviáriumba is¹¹. A hatalmas kalocsai rítusterületen azonban csak megemlékezést tartottak róluk, azt is egy nappal ünnepük után, mert július 16.-át itt fenntartották Alexius hitvallónak.

Milyen körből kerülhetett ki a história szerzője? A történelmi körülmények miatt először a bencésekre gondolnánk. Azonban a pannonhalmi nyomtatott breviáriumból világossá válik, hogy a zsolozsma szekuláris (egyházmegyés) kurzus figyelembe vételével keletkezett, s a bencéseknek commune-nyaggal kellett feltölteni ahhoz, hogy monasztikus zsolozsmaként énekelni lehessen. Ha keletkezési idejét valóban a szenttéavatás tájára, a századfordulóra tesszük, legvalószínűbb, hogy az esztergomi klérus valamely tagjának munkáját kell látnunk benne.

Összefoglalóan azt mondhatjuk tehát, hogy András és Benedek kultusza az első kanonizációk okozta hirtelen fellángolás megnyilatkozása, mely térben korlátozott maradt, az idők folyamán pedig inkább visszaszorult, mint kibontakozott volna. A könyörgéseken túl saját miseanyaguk nem született, viszont zsolozsmájuk azonnal és lényegileg teljes formában kiépült. Azt a magyar egyházak egy része fenntartotta, más része kivonatolta, ismét mások (így a Codex Albensis mögött álló közösség) nem vett róla tudomást.

*

Ugyanehhez a korszakhoz kapcsolódik az István királlyal és Imrével egy időben kanonizált Szent Gellért liturgikus kultusza, de ugyanígy, mint a remete szenteké (sőt talán még inkább), csökevényes maradt. Bár az ő legendája is elkészült ez időben (hosszabb és rövidebb változatban is fennmaradt¹²), abból már nem készült zsolozsma. Gellért liturgikus tiszteletének legkorábbi tanúja a Codex Albensis: februári ünnepéhez egyetlen Magnificat-antifonát ad (*A progenie*)¹³, s a későbbi források is ugyanezt hozzák februári és/vagy szeptemberi ünnepére. Ez azt jelenti, hogy miséjét is, zsolozsmáját is commune-ból énekelték¹⁴.

De a Gellért-antifona maga sem önálló alkotás. Valószínűleg németországi eredetű, melyet ritkán, de Európa több vidékén is megtalálunk, mindig ugyanazon szent-típushoz kötve¹⁵. A szokatlanul hosszú antifona a Magnificat szövegére alludál, s a vándor-térítő alakját a vándor Ábraháméhoz hasonlítja. Olyan szentekre vonatkoztatták tehát, akik hazájukat elhagyva (mint Gellért is Velencét), egy új nép

¹¹Breviarium OSB: folio 371r-372v..

¹²Scriptores 2: 461-506.

¹³folio 50v. Vö. MZt 335.

¹⁴Egyetlen 17. századi olasz forrásban verses zsolozsma található róla (AH 45a: 95-97. old.), de tartalma általános, a vértanú magyarországi tevékenységére nincs benne utalás. Semmi jele, hogy énekelték volna.

¹⁵Szigeti 1982: 140. o. tehát tévesen tartja magyar alkotásnak.

hitének lettek pátriárkái¹⁶. E tétel a legtöbb magyarországi forrásban megtalálható, mindig a magyar egyházmegyékre jellemző pentaton formában¹⁷.

*

Az 1083-as kanonizációkban nyerte el a Regnum fő védőszentjéül István királyt. Ahogy könyörgése mondja: „quem Pannonia habuit divinae religionis doctorem in terris, eum modo ecclesia tua mereatur habere defensorem in caelis”. Az ő esetében is feltehető, hogy liturgikus tiszteletének első mozzanata a könyörgések és életrajzok megalkotása volt¹⁸.

Két remete történetének ismeretében talán csalódást kelt, hogy a Codex Albensis mindössze három canticum-antifonát és három rezponzóriumot közöl Szent István király ünnepénél¹⁹, holott már a szabolcsi zsinat után vagyunk, mely a szent király emléknapiját az ország kiemelkedő, nyilvános ünnepei közé emelte²⁰. A tételek az „ungarorum apostolus”-t állítják szemünk elé, de kevés személyes élet-, vagy jellemrajzi utalással. A prózában (itt-ott rímes prózában) költött szövegei és dallamai a régi (ezredforduló körüli) stílust idézik. A rezponzóriumok általános jellegűek, kettő közülük, továbbá egy antifona biztosan kölcsönzött tétel²¹. Az antifonák a későbbiekben is megtartják liturgikus pozíciójukat: a később kiépülő, verses zsolozsmában, a stíluskülönbség ellenére, nyilván kegyeleti okból főantifonaként kapnak helyet, mégpedig minden magyarországi rítusterületen.

Az antifonák közül a legfontosabb az *Ave beate rex Stephane*²². A második vesperás Magnificat-ját keretezi, s az első szakasz ismételt *Ave*-i, szónoki hangú megszólításai, a másik, hagyományosabb hangvételű könyörgő résszel folytatva világos szerkezetet alkotnak. A zenei alakítás is ennek megfelelő az ambitust fokozatosan bővítő előtaggal és szerényebb hangú, de egy hosszabb zárómelizmával méltó módon lezárt utótaggal. Bár a tétel Szent Vencelre alkalmazva a cseh szent második ünnepén előfordul a prágai forrásokban is²³, a korábbi kézirat időbeli elsőbbsége ez esetben valószínűleg a keletkezési hely elsőbbségét is tükrözi. Az *Ave beate rex* rangját a középkor is érezte. Nemcsak István király ünnepének elhagyhatatlan fődarabja ez minden forrásban, de legtöbb helyen úgyszólván naponta elhangzott a feriali

¹⁶ Vö. Szendrei 1986: 49-50. és jegyzetei. A tétel CAO III 1192. sz. szerint Rheinauból, Szent Findanusra alkalmazva. A CANTUS adatbázis három forrásból tartja nyilván (Utrecht 406: Szent Servatiusra, Utrecht ZUa6 Szent Willibrordra, Wien, Diozenarchiv Hs C-10 jelzetű Kirnberg an der Mank/Ausztria antifonáléból Szent Valentinusra és Szent Servatiusra alkalmazva). Nálunk a Szepesi Antifonáléban (Szendrei J. 1981: C82) Szent Demeter ünnepéhez.

¹⁷ Kiadása: ANT 3094. sz. Hanglemezen: SLPX 31044: 3/c. Továbbá: IsztA folio 164r.

¹⁸ A legendák kiadása: Scriptorum 2: 363-440.

¹⁹ Antifonák: *Ave beate Stephane, Sanctissimus rex, Gloriosus cultor Dei*. Rezponzóriumok: *Confessor Christi, Vir Israelita, Benedic regem*: folio 114r-v.

²⁰ A Szent István zsolozsma rétegeiről lásd Szendrei 1986.

²¹ Vö. A *Cultor Dei* antifonát megvan az utrecht antifonáléban (Utrecht, Egyetemi Könyvtár 406, folio 186r) Szent Remigiusra vonatkoztatva, „ungarorum doctor” helyén „barbarorum doctor”). A rezponzórium: CAO IV: 7898. sz. A *Benedic Regem* tételről: Falvy 1968b, továbbá: CodAlb folio 95-96.

²² Vö. CodAlb 74-78, 87-94. old.; Dobszay 1972: 222-225. Kiadása: ANT 8516. sz. Hanglemezen: HCD 12169: 13. sz.

²³ Czagány 2000: Nr. 503040010.

megemlékezések (suffragiumok) sorában is, mint az Istvánhoz szóló verzikus és könyörgés énekes bevezetése. Ez az egyetlen Szent István ének, melynek fordítását is bírjuk a középkorból: az Érdy kódex, a „Karthauzi Névtelen” híres prédikációs könyve olyan fordításban idézi, melyet kis alakítással akár még rá is lehet énekelni a latin dallamára²⁴.

Szent István liturgikus tiszteletének következő lépcsője – a zsolozsma kiépülésének általános törvényei szerint – a Laudes öt antifonájának (*Scandit sanctus alta...*) megszerkesztése. A tételekre a legkorábbi adat egy töredék a 13. század elejéről²⁵. A tételek már a verses históriák stílusával élnek. Bár első tételének szövegét külföldről is dokumentálták²⁶, a 8+7-szótagos versforma a kis ciklus egységéről tanúskodik. Az antifonák tartalmilag bármely szentéletű királyra alkalmazhatóak²⁷; a hozzájuk csatlakozó (de a kis ciklusba szervesen nem tartozó) *O miranda potentia Benedictus*-antifona ismét szélesebb körben használt, közös darab²⁸.

Úgy gondolom, időrendben most az az életrajzi jellegű, prózai szövegekre komponált história következik, melyet a délvidéki (Kalocsa-zágrábi) rítus liturgikus kódexei őriznek²⁹. Az első vesperás tételait különböző helyekről összeválogatott, heterogén ciklus³⁰. E hora járulékos jellege miatt valószínű, hogy a véletlenszerű összeállítás a ciklus keletkezésénél későbbi kiegészítés. A nokturnus tételei is vegyes összeállításúak: a II. nokturnus utolsó, és a III. nokturnus első antifonája a *Corde voce sequentia*³¹ kivágata, sequentiából származhat a III. nokturnus 2-3. antifonája is. Az anyag törzse azonban a legendából merített prózai szöveg, a dallamok azonban nem követik a series tonorum rendszerét. A laudes antifona-sora eltérő: Zágráb az esztergomi ciklust hozza, Kalocsának saját verses tételei vannak. Mivel e história

²⁴ Az Érdy-kódex fordítása: RMKT I. 245. Hanglemezen: SLPX 31044: 2. sz.

²⁵ Mezey 1983: Nr. 214. Az öt tétel kottás kiadása: ANT: 1566, 2178, 3162, 4298, 5123. sz. Közülük három tétel hanglemezen: HCDF 12169: 5. sz.

²⁶ MZt 337-339. Szendrei 1986: 50-51.

²⁷ A ciklus egysége mellett szól a series tonorum szerinti szerkesztés is. Lehetséges, hogy az első tétel szövege kivételével az általános tartalom ellenére hazai kompozíció, mivel sem a CANTUS adatbázisban, sem az LMLO-ban nem találtam.

²⁸ Így Szent Egyedre vonatkoztatva: AH 25: 22. Vö. Czagány 2000: Nr. 509010100.

²⁹ Lásd az Országos Széchényi Könyvtár Clmae 33. jelzésű kéziratot breviáriumban (14. század) és Zágráb 1484. Mivel e zsolozsma még sehol sem került közlésre, itt megadjuk incipitjeit: Vesperás I: a1 Adest festum. a2 Iste sanctus praedicator. a3 Confessor Christi. a4 Sancte rex Stephane confessor. a5 Sapienter dispensare. R. Miles Christi gloriose (Zágráb: Corde Deo credens erat). H. Iste confessor (Zágráb: Gaude mater Ungaria). Vers. Ora pro nobis. AM Ave beate rex. – Inv. Convenientes in unum. Nokturnus I: a1 Erat quidam dux. a2 Adest tempus. a3 Hunc mirabili visione. Vers. Amavit eum. R1 Apparuit levita. R2 Nascitur regis filius. R3 Inito consilio. Nokturnus II: a1 Quem juvenis aloloquitur. a2 Hic erit unus ex regibus. a3 Credit pater. Vers. Justum deduxit. R1 Tantis misericordiae. R2 Sanctus rex Stephanus. R3 Viro Dei elemosynam. Nokturnus III: a1 Corde voce mente pura. 2 Rex cunctarum hic et ibi. a3 Regum mittat intrat laetus. Vers. Non est inventus. R1 Sanctus rex Stephanus cum videret. R2 Gaudeas Ungaria. R3 Post obitum. – Laudes a kalocsai breviáriumban: a1 Beatus rex Stephanus. 2. Gaudeat Ungaria. 3. Regis prece. 4. Rege regnum Ungarorum. 5. Rex regina. H. Iste confessor. AB O quam venerandus es. – Laudes a zágrábi breviáriumban: Vers. ad Laudes: Ora pro nobis. a1 Scandit sanctus. a2 Hiic exsultat. a3 O conditio miranda. a4 Pauperes dono. a5 Sapienter dispensare. H. Jesu Redemptor. AB O miranda potentia. – Vesperás II: antifonák a laudesből, AM: O quam venerandus es (Zágráb: Prece pia decus Ungariae).

³⁰ 1-2. antifonája az alább tárgyalandó nagy verses zsolozsmából, 3-4. antifonája régebbi prózai tételekből, 5. antifonája a Laudes-sorozatból való.

³¹ lásd alább

saját Laudes-antifonákkal nem rendelkezik, fel kell tételeznünk, hogy alkotásának idejében már elterjedt volt a *Scandit sanctus* sorozat.

E história sorozat legsajátosabb része, a legendából vett prózai tétel-sor³² zeneileg korszerűnek már a 13. században sem mondható kivitelezése az átlagot nem haladja meg. Különös, hogy a verses zsolozsmák általános divatjának idején miért készülhetett a kalocsai tartományban egy ilyen, inkább a 11-12. századra jellemző stílusú história. S miért ennyire heterogén tartalmilag is, formailag is, zeneileg is a zsolozsma? Nyilvánvaló, hogy úgy, ahogy előttünk áll, késői kompiláció: nemcsak a nagy verses zsolozsma tételei mutatnak erre (elvégre ezek az első vesperásban kaptak helyet, olyan órában tehát, melyet akár utólag is hozzáadhattak a ciklushoz), de a szekvencia-anyag beillesztése a nokturnusba mutatja, hogy a história egésze nem készülhetett a 13. század végénél előbb. Ez azonban nem magyarázza meg a prózai tételek keletkezését. Elképzelhető, hogy volt a 12. században egy kissé régies stílusú (életrajzból gyártott, zeneileg is már-már elavult) Szent István zsolozsma vagy legalábbis commune-tételekkel kiegészített rövid zsolozsma, melyet azután különféle eredetű anyagokkal egészítettek ki teljes propriummá. Valószínű, hogy ez a folyamat a kalocsai provinciában játszódott le. De azt sem zárhatjuk ki, hogy a prózai tételek voltaképpen az eredeti, talán országosan elterjedt *Historia Sancti Regis* maradványai, melyek a kalocsai tartományban töredékesen megőrződtek, míg Esztergom hatásterületén az ősi canticum-antifonák kivételével az egészet lecserélték a gondolatilag, stílusban korszerű, művészileg sokkal tökéletesebb verses zsolozsmával. A kérdést nem tudjuk eldönteni, minthogy a Codex Albensis és 13. század vége közötti időből a teljes Szent István zsolozsmát tartalmazó egyetlen forrás sem maradt fenn.

Valamivel biztosabban tájékozódhatunk az esztergomi nagy zsolozsma tekintetében. Mezey László már fél évszázaddal ezelőtt elemezte e művet, s keletkezését 1260-70 tájára tette³³. A Zágrábban lévő MR 67 jelzésű esztergomi breviárium mindenestre már tartalmazza, s így e kódex keletkezési ideje, a 13. század vége terminus ante quem-nek veendő. Egy ilyen verses zsolozsma természetesen már a század első felében, sőt akár a 12. század végén létrejöhetett, mégis elfogadhatóak azok a tartalmi érvek, melyek Kún László uralkodásának idejére teszik a megírást. Ennek belátásához azonban meg kell ismerkednünk a ciklussal³⁴:

A korábról örökölt canticum-antifonákat, és a Laudes öt antifonáját a matutinum szekuláris felépítésének megfelelően verses invitatóriummal, továbbá 9 antifonával és 9 responzóriummal egészítették ki. Ezzel teljessé vált a historia propria. Az antifonák egységes felépítést mutatnak: négy 8+7 szótagos trocheikus, páros rímű sorból állnak, tehát a párisi sequentia-stílus által is favorizált alapképlettel élnek.

³² Vö. Dankó 1893: 203.

³³ Mezey 1948.

³⁴ Szövegének első kiadásai: AH 28: 195-199. Dankó 1893: 194-204. LMLO: St 51. Dallammal: Falvy 1968: 53-96. A teljes zsolozsma facsimile kiadása: IstA folio 216v-220v. Az antifonák új kiadása: ANT 4303, 1596, 2204, 3180, 4326, 5145, 6193, 7320, 8587, 1597. sz. Hanglemezen: HCD 12169: 2-4. Az Invitatorium és egy további responzorium felvétele: HCD 31816: 32-32.

Ugyanezt a sortípust használják a rezponzóriumok is, de a műfaj által megkívánt nagyobb terjedelemben. Leggrandiózusabb tétele a nyolc soros *Nobilis stirpe*. Zeneileg a gregorián újstílusának korszerű és magas színvonalú példánya, természetesen a series tonorum elvét követi.

A nagy költői tudással és nyelvi biztonsággal megalkotott szöveg már első látásra is elüt a zsolozsmák megszokott tematikájától. Az életszentség dicséretén vagy az epikus életrajzon túlmenően egy olyasféle indulat fűti, mely a költőiség ellenére is élesen exponál egy ideológiai, sőt mondhatni politikai állásfoglalást. Elég itt antifonákon végigfutni: A dicséretre hívó kezdő tételek után István mint a magyarok prédikátora és Istentől adott keresztényi törvényhozó áll előttünk: a magyar nemzet szerencsés lehet, hogy nem a köznépből kapott apostolt, hanem királya lett prédikátora. Az ötödik antifonában azután felhangzik a legfontosabb motívum: Attila alatt a magyar nép zsarnoki törvényt követett és ennek eredménye csak kegyetlenkedés lehetett, mely az országnak pusztulást hozott; István alatt azonban a *crudelitas* átfordult *credulitas*-ra. Ha ezt a népet egy más karakterű, szelídebb misszionárius is jó útra vezethette volna, Isten ilyent küldött volna. Ám ezt a rebellis, vakmerő népet csak egy erős férfi adhatta át a kegyelemnek. Új Sámson ő, aki az oroszánt kemény kézzel vezeti a jászolba, s mint egykor Sámson lépesmézet, úgy ő szépszavú isteni dicséreteket szorított ki az oroszán, az addig pogány magyar szájából³⁵.

Nyilvánvaló, mondja Mezey László, hogy a szerző a szent király alakjának fölelevenítésekor Kún László korának hun ideológiával száll szembe, mely az ősi pogány virtus dicsőítésével rajzolt új „nemzetképet”, hogy ezzel igazolja életideáljait, erkölceit. A rebellis hajlamú népet István kényszerítette abba a kemény fegyelembe, mely kegyelmet és igazi szabadságot hozott. Mezey a Kún László politikájával szembeforduló esztergomi érseki szék törekvéseinek liturgikus megvalósítását látta az officiumban, és szerzőjét is Esztergomban kereste. Felfigyelve arra, hogy forrásaink nem egységesek a história nyolcadik rezponzóriumának kijelölésében (s más-más kölcsön-tételt tesznek e helyre), arra gondolt, hogy a szerző a nyolc-rezponzóriumos kuriális zsolozsmatípust használó ágostonos remeték esztergomi kolostorában keresendő³⁶.

A kor meghatározásában ma sem tudunk többet mondani Mezeynél, sőt amit Imre zsolozsmájáról mondani fogunk, más oldalról is megerősíti az ő történelmi helyzetképét. Azóta tudjuk már a szerző nevét is, csak kilétét fedti továbbra is homály. Andrew Hughes amerikai kutató ugyanis észrevette, hogy az antifonák versfői a *Raimundus* nevet adják ki³⁷; és kiléte szerencsés esetben okleveles források segítségével tisztázható. Nem hiszem azonban, hogy őt az esztergomi ágostonosok között kell keresnünk. Még ha fel is tételoznénk, hogy az esztergomi érsek városának remeterendjében keresett szerzőt, magának a zsolozsmának az egyházmegyes officium szabályai szerint kellett készülnie, hiszen a megrendelés értelme éppen az

³⁵ Fordítása: Sík1943: 486-497.

³⁶ Az 1948-ban még tentatíve előadott gondolatmenetet Mezey 1979: 209. már tényként ismétli meg.

³⁷ LMLO: Texts ST 31.

volt, hogy széles körben, az egyházmegyei klérus körében adjon új értelmet a szent király tiszteletének. A nyolcadik responzórium cserélhetőségét nem érzem elég érvnek, más meg éppen nem szól az említett kolostor mellett. Valószínű, hogy a kilenc responzóriumos változatok valamelyike az eredeti forma³⁸, s szerzője akár az esztergomi káptalanban felbukkanhat, de akár a fehérváriban is, a királyi temetkező bazilika személyzetében, tehát abban a városban, melyet a responzorium (*Regia urbs Alba gaude*) különleges örvendezésre szólít fel.

Ezzel teljessé lett az István-zsolozsma, s a kalocsai tartomány kivételével mindenütt elfogadásra is talált³⁹. Sőt a kalocsai tartomány területére eső váradi és erdélyi egyházmegyék is inkább ezt énekelték, mint a másik, részben prózai zsolozsmát. Használata meg is maradt egészen Pázmányig, ki megígérte ugyan a római rítus befogadásának ellenében a magyar szentek liturgiájának megtartását, ígérte azonban nem tartotta meg, s így a liturgikus gyakorlat számára – a többi közt – a magyar egyháziasság és kultúra e kiemelkedő értéke is elveszett.

István zsolozsmáját eleinte a communis himnusszal (*Iste confessor*) énekelték⁴⁰. A 13. században keletkezett himnuszok közül kiemelkedik a *Gaude mater Hungaria*⁴¹ kezdetű. Jelentősebb alkotás azonban – az István-kultusz csúcspontjának nevezhető – *Corde voce, mente pura sequentia*⁴², mely a híres párisi *Laudes Crucis attollamus sequentia* versformájára és dallamára készült számos kontrafaktum egyike, s mint ilyen, a *Lauda Sion* oldalági rokona⁴³. A sequentia azonban csak egyik műfaja a kiemelkedő szentek lehetséges miseproprumának. A másik, az alleluja különösen népszerű lehetett, hiszen kor-, rítus- és helyszerinti megoszlásban (de úgy látszik, véletlenszerű tényezők függvényében is) több mint fél tucatnyi Szent István alleluját ismerünk⁴⁴.

A felsorolt ciklusokat vagy tételeket (továbbá a miséhez írt könyörgéseket, s ahhoz kiválasztott olvasmányokat is) számba véve elmondható, hogy Szent István jelentőségét az ország hagyományában mindennél jobban reprezentálták a tiszteletére szerzett liturgikus alkotások.

*

Szent István szekvenciája (*Corde voce, mente pura*) azonban nem egyetlen, sőt nem is legkorábbi tanúja az új francia dallamstílus magyarországi hatásának. Az a

³⁸ Kétségtelen azonban, hogy a leggyakoribb 8. responzorium, a *Regia urbs* nem illik a series tonorumba.

³⁹ Kivonatossan felvették a pannonthalmi nyomtatott breviárumba is (Breviarium OSB: folio 395r-396v): tartalmazza a canticum-antifonákat, a laudes-antifonákat és a matutinum responzóriumait (a kilenc tételhez hozzáadja a communisnak számító *Exora dilecte*-t adja, s bár nem jelzi, a huiányzó két responzóriumot is nyilván communis anyagból veszi). Viszont éppen a nagy zsolozsma "Raimundus"-antifonáit elhagyja.

⁴⁰ CodAlb folio 114v.

⁴¹ Dankó 1893: 205. AH 4: 238. Vö. Mezey 1979: 205. Dallama: MHMAe 17. és 27. sz. Csanád Béla fordítása: Éneklő Egyház 285. sz.

⁴² Dankó 1893: 211-213. AH 55: 346. Dallama: MHMAe II. 52b. sz. Hanglemezen: HCD 12169: A11. sz. A hanglemez korábbi változatának (SLPX 12169) mellékletén olvasható Csanád Béla fordítása is.

⁴³ MHMAe II. 52. sz.

⁴⁴ Szendrei 1989 és 1996.

sequentia stílus, melyet a párizsi Szent Viktor ágostonos kolostor produktumának tartanak, minden bizonnyal III. Béla király politikai irányvonalával és a magyar diákok párisi tanulmányaival kapcsolatban juthatott el hozzánk. A 18. század óta tudóstól tudósra átadott, sajnos senki által nem látott híradás, mely szerint III. Béla Elvinus nevű papját küldte Párisba zenét tanulni, sokféle interpretációban bukkan fel a szakirodalomban⁴⁵. Sokan szívesen látták volna Elvinusban a Notre Dame organum magyar studensét, de e stílus magyarországi ismeretének nincs semmi jele. Sokkal inkább kell gondolnunk a liturgikus egyszólamúság fent említett új irányára, s annál inkább, mert ennek első hazai nyomai nagy valószínűséggel éppen a 12. század végére vezethetők vissza. Ekkor történik meg László király kanonizációja, s az ünnepekben, a tisztelet formáinak megalkotásában nagy szerepe lehetett a szent király sírját őrző váradi káptalannak. A szenttéavatás táján keletkezhetett László históriája. Legsikerültebb darabja az *Regis regum civis ave* kezdetű himnusz⁴⁶, mely a királyt mint „athleta patriae”-t ünnepli, s elsősorban Váradot hívja fel vidám ünneplésre (*Felix ave Varadinum...*). A himnuszokra szinte kötelező versszakformák helyett a szerző e műfajban teljesen szokatlan módon a szentviktori sequentia virtuóz 8,8,7 + 8,8,7 képletét és trocheikus lejtését választotta. De nem csak a forma hatott a himnusra, dallama is a legnépszerűbb szentviktori tétel, a *Laudes crucis attollamus* ügyesen tömörített változata. A szövegileg is, zeneileg is jól sikerült alkotás nem áll magában. Szent László sequentiája (*Novae laudis attollamus*) kifejezetten ennek a műnek dallamára készült, s szövegének parafrázisa⁴⁷. És ugyanez a vers és dallam ihlette, kevéssel később a magyarországi Mária-tisztelet egyik korai emlékét, a Pray-kódex Mária-sequentiaját (*Mira mater exstitisti*)⁴⁸. Ki lehetett e hirtelen jött francia divat közvetítője, sőt talán költője is, legalábbis a himnusznak? Ha a történeti adat valódi, s Elvinus valóban zenét tanulni járt Párizsban, netán ha éppen ő az az Elvinus, aki III. Béla korában a László nyugvóhelyének, Váradnak püspöke volt, akkor a stílus útja is, de a himnusz-szerző is benne azonosítható⁴⁹.

Maga a terjedelmes *Historia Ladislai* nem mondható kiemelkedő alkotásnak, s tartalmilag sem halad túl egy buzgó, jámbor, igazságos király dicséretén és közbenjárásának megkérlelésén⁵⁰. A matutinum antifonáinak vezérfonalát a hitvallók zsolozsmájának előírt zsoltárai adják, melyek rövid szakaszait fűzi egybe és alkalmazza az ünnepelt szentire. Nagyrészt e versek is trocheikus sorokat használnak, de a strófák nem záródnak a sequentiák 7-szótagos elemével. Formailag nem

⁴⁵ Szabolcsi 1955: 13. Mezey 1979: 142. A kérdést gondosan mérlegeli (utalva a korábbi szakirodalomra is) Rajeczky B.: MZt 435 et sequ.

⁴⁶ Dankó 1893: 175. Ah 4: 174. Dallama: MHMAe 104. sz. Hanglemezen: HCD 12169: 16. Csanád Béla fordítása: Éneklő Egyház 271. sz.

⁴⁷ Dankó 1893: 185. AH 55: 242. Vö. MZt 386. Holl 1989: 175-178.

⁴⁸ AH 8, 63 a Zágrábi nyomtatott Missaléból idézi, de tartalmazza már a 12/13. század fordulójáról a Pray kódex utólagos bejegyzése. MZt 396. Dallammal: MHMAe 265-270. old. Hanglemezen: HCD 12170: 7. sz. A megfelelő versszak-kezdetek: *Regum genus triumphale – O crux lignum triumphale – Mira mater exstitisti; Assistentes regis laudi – Assistentes crucis laudi – Assistentes tuae laudi*. A *Mira mater* közvetlenül a Szent Kereszt szekvencia alapján készült, lásd Holl 1989: 182.

⁴⁹ MZt 435. E nézetet képviseli Mezey 1980: 45-46.

⁵⁰ MZt 339-1. Tartalmi elemzése: Mezey 1980.

ismerhető fel egy egységes terv⁵¹, s bár az antifonák zeneileg követik a series tonorum elvét, a rezponzóriumok láncolata tonalitás szempontjából már véletlenszerű. Az egyénítés hiánya láttán éppenséggel még a kölcsönzés gyanúja is felmerülne⁵², de a külföldi históriák általam ismert gyűjteményeiben és adattáraiban sehol sem találtam referenciát hozzá.

László zsolozsmáját valószínűleg a kanonizáció táján, egyetlen alkotó folyamatban hozták létre, s hozzá később sem nyúltak. Valamennyi magyar forrás egyöntetűen, lényegi variáns nélkül idézi, bármelyik rítusterületen tájékozódunk is. Ezzel szemben bizonyos fokú változatosságot mutatnak Szent László mise-allelujái, de azok összegyűjtése, elemzése még nem fejeződött be.

*

Történelmi sorrendben haladva a következő magyar szent, akit saját zsolozsmával ünnepeltek hazánkban, Szent Erzsébet volt. Ám ő nem – vagy nem csak – az Árpádház szülötteként kapott helyet a kalendáriumban, hiszen halála után négy évvel már megtörtént szenttéavatása, s tisztelete azonnal elterjedt egész Európában, s ez együtt járt a teljes históriájának átvételével. Bár több verses zsolozsma is készült róla (köztük egyik Cambrai-ban⁵³, melynek székesegyházát Erzsébet adományával gazdagította, s melyben azután szívét őrizték), mégis mindnél ismertebb és kedveltebb volt a *Laetare Germania* kezdetű, 23 antifonából és 10 rezponzóriumból álló nagy verses história, mely Magyarországon is minden mást kizárva szinte kötelezően hozzákapcsolódott Erzsébet ünnepéhez⁵⁴. E zsolozsma népszerűségét egyébként az is mutatja, hogy többfelé, így régiókban is keletkeztek később többszólamú feldolgozások egyik-másik darabjához⁵⁵. A zsolozsma az elbeszélő (életrajzi) és dicsőítő (himnikus) história-felfogás ügyes vegyülete, s mint látni fogjuk, nemcsak szövege, hanem dallama is hatással lett a hazai szentek kultuszának továbbfejlődésére.

Ha Erzsébet zsolozsmája nem is hazai költő vagy zenész alkotása, hanem benne Európa fejezte ki tiszteletét Hungaria és Thüringia szentje iránt, himnuszai között magyar eredetű is felbukkan. A *Gaude felix Hungaria* azért hívja fel öröme az országot, mert őt kitünteti, hogy Erzsébet belőle származott⁵⁶. Hasonlóképpen István király ékes sarjadékaként ünnepli őt az a sequentia, melyet az európai elterjedtségű, *Gaude Sion quod egressus*⁵⁷ helyett Magyarországon többfelé énekeltek ünnepén

⁵¹ A “változatos” strófászerkezetet Mezey a francia költészet hatásának tulajdonítja (1980: 45.).

⁵² Egy tételét sikerült azonosítanom: MZt 340. Ezen kívül a matutinum utolsó rezponzóriuma (*Salve Rex benigne Ladislave*) egy Mária-rezponzorium (*Salve nobilis virga*) kontrafaktuma.

⁵³ Haggh 1995: xiv-xix

⁵⁴ Dankó 1893: 276. Dreves AH 25: 253-258. (A magyarországi zsolozsmában azonban néhány további, az említett kiadásokban nem szereplő tétel is található.) A históriáról összefoglalóan, irodalommal: Haggh 1995: xix-xxi. A két officium részletei hanglemezen: HCD 31605.

⁵⁵ HCD 31605: 15, 18. sz.

⁵⁶ Dreves 4: 130. Dallammal: MHMAe 21, 76. sz.

⁵⁷ Dreves 55: 140-142. Dallammal MHMAe: II. 37.

(*Jucundetur plebs fidelis*⁵⁸). A sequentia a párisi stílus valamennyi jegyét felmutatja, ennek hatása a 13. században már a domonkosok közvetítő szerepével magyarázható.

Feltűnhetett az olvasónak, hogy eddig az első szenttéavatások egyik szereplőjéről, Imréről még nem volt szó. Ünnepe, sőt két ünnepe már a 12. századtól megülték, neve a litániába is bekerült, de hosszú időn át csak a communis misével és zsolozsmával ünnepelték. Sequentiája is (*Stirps regalis*⁵⁹), zsolozsmája is⁶⁰ a 13. században keletkezett, az utóbbi bizonyíthatóan a század második felében. Az elemzés ugyanis kimutatja, hogy az országban általánosan használt Imre-zsolozsma szövegének is, de főleg zenéjének jó részben a fent tárgyalt Szent Erzsébet história volt közvetlen mintája⁶¹. Érdekes, hogy míg a minta követése egyes tételekben annyira világos (mondjuk így, hangról hangra halad), hogy véletlennek semmiképpen sem nevezhető, még sincs szó amannak szolgálai utánzásáról. Egyrészt a versformák gyakran különböznek, tehát az Imre-offícium szerzőjének alkalmaznia kellett a mintadallamot az új szöveg formájához. Másrészt szinte szeszélyesen követik egymást a kontrafaktumok és azok a kompozíciók, melyek mintáját nem ismerjük, melyek nem az Erzsébet-offícium „másolatai”. (A hosszabb tételei között felfedezhetők a Szent Domonkos zsolozsmából vett minták is.⁶²) Olyannak mutatkozik a zsolozsma, mintha a szerző nekiveselkedne a komponálásnak, aztán elfáradva, a népszerű Erzsébet-históriából másol ki szükség szerinti változtatásokkal egy-egy tételt. Egészében azonban elégedettek lehetünk az alkotással, s különösen meggyőzően hatnak a canticum antifonák, melyek a megszokottnál hosszabb veresetek. Különösen kedves az *Ave flos nobilium* kezdetű Magnificat-antifona⁶³, melynek sorai 2 x 7 szótagból állnak, a strófa 7 ilyen sort tartalmaz, minden hosszú sor közepén -um, a végén -a rímet találunk, s az -um rímekhez mindig változatos ambitusú és ívelésű dallamokról elért g-kadencia, az -a rímekhez e-kadencia tartozik. De elegánsan kivitelezett, néhány meglepő, néha szinte merész dallamotívumot felidéző, szintén 7 soros (de most 7+6-os, ún. vágáns-sorokban írt) antifona a második vesperás Magnificatjához tartozó *O norma justitiae*⁶⁴.

Mikor készülhetett ez a zsolozsma? Legelső kottás feljegyzését az Isztambuli Antifonáléban kapjuk. Annyira friss lehetett a kódex vagy a mintakönyv írója számára, hogy az antifonálékban szokatlan módon kiírja a himnusz dallamát, sőt végig a szövegét is⁶⁵. Ez az alliterációval induló *Plaude parens Pannonia* himnusz ugyanannak az édes dallamstílusnak jegyeit mutatja, mint a magyar szentek

⁵⁸ MHMAe: II. 8. Mezey 1979: 208 szerint Zágrábban, sőt talán az egész kalocsai tartományban; MHMAe azonban az esztergomi Bakócz Graduáléból idézi.

⁵⁹ Dankó 1893: 246. AH 9: 147-8. MHMAe: 16a, 29. MZt 389, 391. Mezey szerint domonkos hatásra keletkezett, lásd Mezey 1979: 208.

⁶⁰ Dankó 1893: 228-237. AH 5: 166-168. Falvy 1968: 97-120. Facsimile kiadása: IsztA 226r-229r. MZt 341-3. Szendrei 1986: 51-52.

⁶¹ Dobszay 1979.

⁶² Mezey 1979: 210-211. MZt 341.

⁶³ Hanglemezen: HCD 12169: 17. sz.

⁶⁴ Hanglemezen: HCD 31816: 35-37 a história két további tételével együtt.

⁶⁵ IstA 226v.

tiszteletére készült többi himnusz⁶⁶. Mégsem hisszük, hogy a zsolozsma az Isztambuli Antifonále leírásának idején, a 14. század közepén készült volna. Szövegét ugyanis lejegyzik már a 13. század végéről való, Zágrábban őrzött MR 67 esztergomi breviárium is, igaz, utólagos függelékében. Így a keletkezés ideje az Erzsébet-zsolozsma elterjedése és a századvég közti időre határozható be. A szöveg tartalmi elemzése azt sejteti, hogy a nagyobbik István-zsolozsmához hasonlóan az 1260-as vagy 70-es évek táján születhetett. Úgy dicséri Imre kemény fegyelmét, tisztaságát, az isteni törvényhez való hűségét, s úgy édesgeti az ország lakóit az e fölött való örvendezésre, hogy arra gondolhatunk, a tatárjárás utáni erkölcsi lezúllás közepette akarta az egyház szellemi vezető rétege elsősorban az egyháziak, de rajtuk keresztül az egész nép elé odaállítani a zsolozsmában Imrét úgy, mint a fölemelkedés útját mutató, vonzó védőszentet. Ha a mű klasszicitásában nem is éri el a vele egykorú István-zsolozsmát, s biztosak lehetünk is abban, hogy a két mű szerzője nem azonos személy, arra mégis gyanakodhatunk, hogy a "műhely", melyből a két zsolozsma kikerült, azonos: legvalószínűbb, hogy az a város volt, mely mindkét szent kultuszának őrzésére rendeltetett, s melyet különlegesen is örvendezésre szólít fel az antifona: "*Laetare Pannonia, mater et nutricia, cole cum laetitia tuae prolis gaudia, gaudens Alba Regia de Emrici gloria Deo vota dulcia solve laude varia...*"

Akad ugyan egy-két olyan forrás, mely Imrét továbbra is csak communis anyaggal ünnepelteti, a zsolozsma mégis általános elterjedtségnek örvendett mind az esztergomi, mind a kalocsai tartományban. Rejtély, miért nem volt vele megelégedve a kalocsai tartományhoz tartozó, magának mégis bizonyos önállóságot vindikáló erdélyi és váradi egyházmegye. Mindenesetre liturgikus könyveibe egy amattól eltérő, saját verses Imre-históriát jegyeznek⁶⁷. Sajnos kottás lejegyzése nem maradt fenn.

*

Éppen a nagy Imre-zsolozsma föltételezett keletkezésének éveiben halt meg a Nyulak szigetén a királyi háznak egy másik sarjadéka, aki a korszellem élő ellenmondását testesítette meg, az önuralom, szerény szolgálatkészség, önmehtagadás, engesztelő szellem, alázatos imaélet és misztika erényeinek felülmúlhatatlan példáját adva a viszálykodás, hatalmi harc, erkölcsi lezúllás éveiben. Margit boldoggáavatását rögtön halála után kezdeményezték, történelmi okok miatt azonban az eljárás elakadt. Mint tudjuk, a jámbor kegyelet és rendje, a domonkos rend őt hivatalos per nélkül is boldognak tartotta, szenttéavatása azonban a 20. századig váratott magára. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy liturgikus tiszteletének emlékeit csak a domonkosok körében leljük fel. Verses zsolozsmáját is csak e rend könyvei tartalmazzák⁶⁸, szélesebb körben elterjedve biztosan nem volt,

⁶⁶ MZt 334.

⁶⁷ Kiadása: Zalán 1927.

⁶⁸ Dankó 1893: 159-167, egyetlen forrásból. Vö. Mezey 1979: 206, 212. old. A himnusz magyar fordítását lásd Éneklő Egyház 260. sz. Hangfelvétel: SLPX 31044: 2/b.

dallamát nem ismerjük. De nincs liturgikus tisztelete Margit leánytestvéreinek sem, éppúgy nincs, mint ahogy a hágiografikus irodalomban számon tartott további magyar boldogok és szentek egyikének sem. Úgy látszik, őket legfeljebb egy igen szűk kör tartotta számon, vagy inkább megelégedtek emléküknél az egyházi történetírásban, a jámbor kegyeletben való megőrzésével.

Volt viszont néhány olyan szent, kiknek születésük révén nem volt köze Magyarországhoz, valamely ok miatt mégis patronus regni-nek vagy legalábbis különleges értelemben patronus loci-nak számítottak. Röviden még róluk kell megemlékeznünk.

Adalbert mint az esztergomi érsekség védőszentje a tartományon belül kiemelkedő tiszteletnek örvendett. Bár áprilisi ünnepét a húsvéti időszak miatt nem tudták kellő hangsúllyal megtartani (annál is kevésbé, mert a húsvéti időben a zsolozsmát rövidebb formában, egy nokturnussal énekelték, kevesebb helye maradt tehát a propriumnak), mégis annyira becsben tartották, hogy kedvéért Szent György vértanút kiszorították saját napjáról. Az áprilisi ünnepet a húsvéti communéval tartották, s csak a canticumok kaptak propriumot⁶⁹, viszont kárpótolták az elmaradt bőségebb megemlékezést azzal, hogy november 6-ra beiktatták Translatio Adalberti ünnepét. A szigorú értelemben esztergomi szerkönyvek e napon hozzák teljes zsolozsmáját⁷⁰. Az életrajzi adatokat és bibliai allúziókat összeszövő, túrhetően verselt, zeneileg nem kiemelkedő alkotás eredetének és korának problémájával a kutatás még alig foglalkozott⁷¹. Az egyházmegyén kívül a tartomány többi püspökségeiben használata már tetszőleges volt. Az egri ordináriuskönyv azt mondja már az áprilisi ünnepnél is: „Dicatur propria historia, si est, vel de uno martyre” vagyis: ha megvan, mondhatod saját históriáját, vagy a vértanúk közös zsolozsmája szerint végezzed. A novemberi ünnepnél ugyanez a forrás nem ad többet, mint egy megemlékező könyörgést az előző nap vecsernyéjében⁷². Nem csoda, ha a kalocsai tartomány még ennél is hátrább szorítja: egyes helyeken még György emléknapiját sem módosítják Adalbert kedvéért, csak megemlékeznek róla a napi zsolozsmában. E mellőzés oka az, hogy nem akarnak érvet adni Esztergom befolyásának liturgikus elismerésére.

Patronus regni-nek tartották pannóniai születése miatt *Mártont* is. Napját kiemelkedő ünnepként tartották az egyházmegyék is, az ünnepi liturgikus rend szerint, sőt nyolcaddal. Zsolozsmája (a himnusszal együtt) azonban a középkorban Európa-szerte általánosan elterjedt ciklus volt. Kivételnek számít Zágráb, ahol a közismert zsolozsma antifonáit csak a nyolcadnapon énekelték, míg magán az

⁶⁹ O immarcescibilis rosa: ANT 1507, Magna vox laude sonora: ANT 1499, hanglemezen: SLPX 31044: 3/b (más szentekre is, vö. CAO III. 3666; szerzője vitatott, vö. AH 26: 230, 236.; Delaporte 1957: 81.old.), Gloria Christo Domino: ANT 8457.

⁷⁰ Dankó 1893: 253-260. Kottával: IstA 245v-247v.

⁷¹ A tételek egy részét lengyel források is ismerik (Morawski 1978); az azonos tételek mintegy fele zeneileg is egyezik, másik fele azonban más dallamra, sőt más tónusra veszi ugyanazt a szöveget. A témát újabban tárgyaló kiadványban is (Danielski 1997) ugyanezek a tételek jelennek meg, de hiányoznak például a magyar história laudes-antifonái.

⁷² Dobszay 2000.

ünnepen a cluny Odo által komponált, külföldön is csak szűk körben ismert sorozatot használták⁷³. Hogyan juthattak hozzá? Talán a 14. században Zágrábban vezető szerephez jutott domonkosok hozták azt Franciaországból.

Hazai szentnek számított *Remete Szent Pál* is. Ünnepe mindenütt megtartották, s tiszteletét fokozta a Nagy Lajos király által Velencéből megszerzett ereklyék birtoklása. Kiemelkedő liturgikus ünneplése azonban természetesen a pálos szerzetesekre maradt. Pál zsolozsmáját⁷⁴ dallammal együtt teljes egészében megőrizte a 15. század végén írt, ma Zágrábban őrzött pálos antifonále. A zsolozsmát külföldről nem ismerjük, míg a vele együtt hagyományozott Remete Szent Antal zsolozsma francia mintákra (Szent Domonkos, A szent Töviskoszorú officiuma) megy vissza⁷⁵.

Külön említésre méltók a magyar délvidék keresztény előzményeire emlékeztető szentek. Tudjuk, hogy amikor a regensburgi, passauai, salzburgi missziók még éppen csak elérték a Kárpát-medencét, a Száva vidékén már nagy múltra visszatekintő egyházak tevékenykedtek. Sirmium őskeresztény püspökségének és az illír vidékek szentjeit Magyarországon, de legalábbis a Szerémségben lokális szentként tisztelték az egész középkoron át.

Talán közéjük sorolható Szent Ilona, Nagy Konstantin császár édesanyja. A series tonorum elve alapján szerkesztett, de prózai szövegű zsolozsmáját az Isztambuli Antifonále függelékébe írták bele. Mivel tudjuk, hogy e kódex már a 14. század vége felé a későbbi szlavón vidékre került, az Ilona officium (melyet külföldről szintén nem ismerünk) lehetne lokális kultusz terméke. De megvan néhány jó esztergomi és Várad-erdélyi forrásban is, a himnusz pedig egyenesen így kezdődik: *Gaude felix Pannonia*⁷⁶.

Érdekes a Szent Demeter kultusz története is: az illír vidék szentje, s a Balkánon át hódította meg Bizáncot⁷⁷ úgy, hogy ott "nagyvértanúként" nyert tiszteletet. Hazai kultusza (gondoljunk akár Szeged ősi szentélyére, akár számos falunévre és templom-patrociniumra) talán mégsem keleti hatás, inkább ugyanannak a folytonosság-tudatnak megnyilvánulása, mely a föld örökösének kötelességévé tette a föld születteiről való megemlékezést. Demeter zsolozsmáját tartalmazza az esztergomi nyomtatott breviárium is. Bár az officium felvételét a szokásjog az egyes kódexek szerkesztőjére hagyta (ennek megfelelően igen gondosan szerkesztett kéziratokból is hiányozhat), annak följegyzésével (ritkán: kottás feljegyzésével) még a középkor végén is találkozunk. Ezt az esetlegességet ismét pontosan tükrözi az e gri

⁷³ Az I. nokturus 1. antifonája: Sanctus Martinus obitum suum. A CANTUS adatbázis 21 – túlnyomórészt francia, valamint két-három angol és északolasz – forrásból idézi.

⁷⁴ Dankó 1893: 143-155. AH 28, 121. Az antifonák dallamai kiadva: ANT, lásd 161*-162* old. jegyzékét. A pálos forrásokon kívül néhány külföldi ágostonos forrás. Nincs adat arra, hogy a Remete Pál tiszteletére a 16. században Csanádi Albert pálos által költött, humanista ízlésű officium valaha is liturgikus énekké vált volna.

⁷⁵ AH 25, 91., csak két magyar pálos forrásból. A canticum antifonák a 12. század táján (részben a Becket-officium hatására) elterjedt 4+6 szótagos sorokban, a többi antifona 7+6/7-szótagos trocheusokban. A dallmokat lásd ANT (felsorolva a 162* oldalon).

⁷⁶ IsztA folio 295r-296v.

⁷⁷ Török 1991:

ordináriuskönyv szabálya: „Dicatur per totum historia propria, si est, vel de uno martyre”⁷⁸.

Egészen szűk kört érintett, mégis említésre méltó még egy lokális szent kultusza, Szent Iréneuszé, vagy régi magyar nevén: Szent Ernyée. Az őskeresztény Szirmium püspöke volt, a 4. században szenvedett vértanúhalált, s emlékének fenntartása természetesen e püspökség kötelessége volt. Valóban, a szerémségi püspökség, melynek a 14. századtól két katedrális volt, az egyikben (Kőmonostor) Szent István első vértanút, a másikban (Szávaszentdemeteren) Demeter mellett Szent Iréneuszt tisztelte védőszentjéül. Emlékezete a mindennapos suffragium-sorozatban is helyet kapott communis vagy saját antifonával. Mivel az Isztambuli Antifonále 14. század végi és 16. század eleji bejegyzései is tartalmazzak egy-egy suffragium-sorozatot egymás után István és Iréneusz vértanúk antifonájával, éppen Iréneusz-Ernyének köszönhetjük, hogy e becses Anjou-kori kódex sorsát legalább részben nyomon tudjuk követni⁷⁹.

*

Utolsó kérdésünk: milyen emlékei vannak a Magna Domina Hungarorum liturgikus tiszteletének? Hiszen István király legkorábbi legendája megemlékezik már arról, hogy az uralkodó halála előtt az országot Máriának oltalmába ajánlotta, s e motívum hangot kapott az egyik István-alleluja szövegében is⁸⁰. Mária és az ország közötti ilyen kapcsolat tudata az egész középkoron át fennmaradt, s ennyiben megalapozta a barokk kori Regnum Marianum eszmét. Ennek ellenére e témával mint liturgikus mondanivalóval a középkorban nem találkozunk. Vásárhelyi András ferencesnek valamivel Mohács előtt költött lírai Mária-éneke⁸¹ ugyan egyebek mellett a magyarok oltalmazójaként szólítja a szent Szűzet, de ez is inkább a magánimádság kegyességi hangja, mintsem a magyar egyház hivatalos imádsága. A liturgiában Mária továbbra is az üdvtörténet szereplője, a szentség és tisztaság példája, ugyanakkor a papságért, az asszonyokért, a szenvedőkért közbenjáró mennyei anya.

Mégis van egy fontos emlékműve a magyarok liturgikus Mária-tiszteletének. Még István király idején küldött levelet Bonipertus pécsi püspöknek az a Fulbertus⁸², aki Chartres híres katedrálisának főpapja, a kor egyik legkiemelkedőbb szellemi központjának nagy tanítója volt⁸³. Fulbert püspöktől karácsonyi himnusz, frank szentek tiszteletére szerzett zsoltos és számos prózai írás maradt fenn⁸⁴. Leghíresebb és legnagyobb hatású liturgikus alkotása mégis az a három responzorium volt, melyet Mária születésnapjára, a chartres-i katedrális

⁷⁸ Dobszay 2000.

⁷⁹ IsztA 64. oldal.

⁸⁰ “O rex et apostole Stephane gentis tuae, tuis precibus duc nos ad contemplandam speciem celsitudinis Christi, quos elevatis manibus in caelum tu moriens matri Christi commisisti.” Lásd Szendrei 1989: 26.

⁸¹ Angyaloknak nagyságos asszonya, lásd RMKT I. 236-245. I. változat, 15. versszak.

⁸² Bartoniek 1940, 10. old. Békefi 1910: 132. Mezey 1979: 105.

⁸³ MacKinney 1957, Jeuneau, 1995.

⁸⁴ Delaporte 1957.

búcsúnapijára írt⁸⁵. E tételek egész Európában elterjedtek, oly népszerűek voltak, hogy a "Stirps Jesse" rezponzórium hosszú melizmájára kontrafaktumok, Benedicamenek⁸⁶, a párizsi székesegyházban pedig különféle polifónikus feldolgozások keletkeztek⁸⁷. A rezponzóriumok elegáns antik metrumokban, tudós, mégis költői versekben szólnak a Jessze törzsökéből kihajtott vesszőről, mely virágot termett, s e virág fölött megnyugodott az éltető Lélek.

Fulbert rezponzóriumait Magyarországon is megismerték⁸⁸. S mivel egyetlen tétel, a "*Solem justitiae*" kivételével nemcsak Mária születésnapján, de Máriáról általában is elénekelhetők voltak, valamikor a 12. században úgy határoztak, hogy a két rezponzóriumhoz (*Stirps Jesse*, *Ad nutum Domini*) további hasonlókat keresnek vagy szereznek, teljes sorozattá építik föl, s ilyenként a Szűz Máriáról szóló általános (naponta énekelt) rezponzórium-sorozat gerincévé teszik⁸⁹. Fulbert rezponzóriumai közül a *Solem justitiae* annyira szorosán kapcsolódik Mária születésének ünnepéhez, hogy az általános officiumban nem volt felhasználható. A másik két rezponzórium 2. (*Stirps Jesse*) illetve 3. (*Ad nutum Domini*) tónusú. Ennek alapján adódott, hogy a ciklust szabályos series tonorum elv szerint rendezzék el. A sorozat, melyet első tételéről (*O decus*) neveztek el, s később az anyanyelvű kódexek is emlegetik *Odekos*-ként⁹⁰, minden magyarországi liturgikus forrásban fellelhető, több kottás feljegyzését ismerjük⁹¹. A kilenc rezponzórium egyetlen helyen sérti a series tonorum elvét: nincs benne 7. tónusú tétel, mert annak helyén egy második 4. tónusú tétel áll. A másik következetlenség: a 8. tónusú tételt (melyet esztergomi szokás szerint már az első vesperásban megelőlegeztek), nem saját helyére rubrikázzák be, hanem a *Caeli regina* után, a hatodik helyre. Figyelmetlenség-e, vagy pedig a több forrásból való "összeszerelés" nyoma? ezt már nem tudjuk eldönteni.

A tételek rendje és tónusa (a 8. tónusú tételt helyére illesztve, a helyes sorrendet rekonstruálva):

- 1 O decus virginitatis
- 2 Stirps Jesse
- 3 Ad nutum Domini
- 4 Intemerata virum
- 5 Caeli Regina regis regumque Maria
- 6 Integer ardorem
- 4 Floruit egressa
- 8 Lampas superno lumine

⁸⁵ Delaporte 1957: 55-56, 63-66. Bernard 1997, Fassler 2000.

⁸⁶ 2. tónusban, lásd LU p. 124.

⁸⁷ Négy ilyen tétel hangfelvételen: HCD 31922: 6, 8, 18, 30. sz.

⁸⁸ A *Solem justitiae* már a Codex Albensisben olvasható: folio 117v.

⁸⁹ Egyes források e históriát a Nagyboldogasszonyi zsoltosza előtt vagy után közlik, így IstA: folio 213v-216v. A teljes ciklus hanglemezen: HCD 31922.

⁹⁰ Mezey 1979: 209. old. 90. jegyzet.

⁹¹ Az esztergomi nyomtatott breviárium és az MR 8 pálos antifonále (Szendrei 1981: C56) a commune officium végén a Knauz 3 pozsonyi antifonále (Szendrei 1981: C2) és a bécsi magyar antifonále-töredék (Szendrei 1984) Nagyboldogasszonynál közli.

1 Salve nobilis virga

A ciklusba rendezett tételek egyik-másika már korábbról ismert lehetett, mert szerepel a Codex Albensisben⁹², de amikor a sorozat kompozíciós egységgé formálódott, szükség lehetett új alkotásokra is. Mindenesetre a sorozat egészét egyetlen külföldi forrásban sem találtuk meg, sőt három tételt mindezidáig hiába kerestük másfelé⁹³. A kilenc tétel közös motívuma a fent említett, Fulberttől átvett "Stirps Jesse" kép, de egyébként ötletesen, egyénien, s bár kevésbé dogmatikus, inkább lírai hangvételben variálja a középkorra jellemző Mária-témákat.

A tételek közül a két 1. tónusú szabad képletű vers vagy inkább rímes próza, a 8. tónusú ritmikus vers, a 2-6. tónusúak többé-kevésbé tökéletesen sikerült hexameterek.

Ha a sorozat datálását mérlegeljük, tény, hogy az *O decus*, az *Integer* és a valamennyi említett külföldi forrása későbbi a Codex Albensisnél⁹⁴. A kilenc tételből tehát legalább négy (a két Fulbert-tétel és az Codex Albensisben dokumentált két tétel) készen állt a 12. század közepe előtt, de a ciklus kialakítása is e századra tehető. A *Salve nobilis* a keletkezésnél kissé későbbi betoldás a Codex Albensisben, viszont Szent László históriájának *Salve Rex benigne Ladislave* kezdetű responzóriuma a *Salve nobilis virga* kontrafaktuma.. Ez azt bizonyítja, hogy a Mária-responzorium már a 12. század vége előtt ismert volt. Ezzel visszakanyarodtunk a magyar szentek zsolozsmáihoz, s zárásul nem kívánhatunk szebbet a magyar egyháznak, mint hogy a milléneum alkalmával vegye vissza liturgiájába a 17. században méltatlanul kiejtett örökséget⁹⁵.

[Megjelent: *A magyar szentek tisztelete és erekélyei.* (Szerk. Cséfalvy Pál és Kontsek Ildikó). Esztergom, Keresztény Múzeum, 2000: 96-106.]

⁹² *O decus*: folio 112v, *Caeli regina*: folio 113v (a tartalomjegyzékből hiányzik!), *Integer ardorem*: folio 117v, *Salve nobilis* (későbbi toldás folio 28v, a tartalomjegyzékből hiányzik!).

⁹³ Az *O decus* responzóriomot a CANTUS index angol forrásból, az *Integer ardorem*-et két klosterneuburgi kódexből, a *Salve nobilis*-t a CAO IV Bambergből (Nr. 7564), a CANTUS-index egy sor osztrák forrásból idézi. Az *Integer ardorem*-et Mezey magyar kompozíciónak gondolta: CodAlb 45. oldal, Mezey 1979: 208-209.

⁹⁴ Kettő közel egykorú vele.

⁹⁵ Mezey 1979: 207. oldal szerint István szekvenciájának "népszerűsége nagy volt, hiszen századokkal túlélte az esztergomi usus 1630-ban bekövetkezett pusztulását. A XIX. században még gimnázisták is énekelték, azután a magyar klérus nevezetes nemtörődőséggel veszni hagyta."

Bibliográfia:

AH 4	Analecta Hymnica Medii Aevi IV. Hymni inediti. Liturgische Hymnen des Mittelalters. Hrsg. G. M. Dreves. Leipzig, 1888.
AH 5	Analecta Hymnica Medii Aevi V. Historiae Rhythmicae. Liturgische Reimofficien des Mittelalters. Hrsg. G. M. Dreves. Leipzig, 1889.
AH 8	Analecta Hymnica Medii Aevi VIII. Sequentiae Ineditae. Liturgische Prosen des Mittelalters. Hrsg. G. M. Dreves. Leipzig, 1890.
AH 9	Analecta Hymnica Medii Aevi IX. Liturgische Prosen des Mittelalters. Hrsg. G. M. Dreves. Leipzig, 1890.
AH 25	Analecta Hymnica Medii Aevi XXV. Historiae Rhythmicae. Liturgische Reimofficien des Mittelalters. Hrsg. Cl. Blume. Leipzig, 1897.
AH 26	Analecta Hymnica Medii Aevi XXVI. Historiae Rhythmicae. Liturgische Reimofficien des Mittelalters. Hrsg. C. Blume, G. M. Dreves. Leipzig, 1897.
AH 28	Analecta Hymnica Medii Aevi XXVIII. Historiae Rhythmicae. Liturgische Reimofficien des Mittelalters. Hrsg. Cl. Blume, G. M. Dreves. Leipzig, 1898.
AH 45a	Analecta Hymnica Medii Aevi. XLVa. Historiae Rhythmicae. Liturgische Reimofficien des Mittelalters. Hrsg. C. Blume, G. M. Dreves. Leipzig, 1904.
AH 55	Analecta Hymnica Medii Aevi. LV. Liturgische Prosen zweiter Epoche auf Feste der Heiligen. Hrsg. C. Blume. Leipzig, 1922.
ANT	L. Dobszay – J. Szendrei: Antiphonen. Monumenta Monodica Medii Aevi V/1-2-3. Kassel, Basel etc. 1999.
Békefi 1910	Békefi R.: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910.
Bernard 1997	Ph. Bernard: Les répons chartrains pour la fête de la Nativité de la Vierge Marie. Monde médiévale et société chartraine (ed. J.-R. Armogathe). Paris, 1997: 137-50.
Breviarium OSB	Breviarium ordinis sancti Benedicti de novo in monte Pannonie sancti Martini ex rubrica Patrum Mellicensium... Venezia, 1519
CANTUS	CANTUS Index (a washingtoni katolikus egyetem online számítógépes adatbázisa). Honlapja:

	http://crocus.its.uwo.ca/cantus .
CAO III	R-J. Hesbert: Corpus Antiphonarium Officii. Vol. III. Invitatoria et Antiphonae. Rerum Ecclesiasticarum Documenta, Series Maior, Fontes IX. Roma, 1968.
CAO IV	R-J. Hesbert: Corpus Antiphonarium Officii. Vol. IV. Responsoria, Versus, Hymni et Varia. Rerum Ecclesiasticarum Documenta, Series Maior, Fontes IX. Roma, 1970.
CodAlb	Codex Albensis – Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert. (Hrsg. Z. Falvy, L. Mezey). Budapest – Graz, 1963.
Czagány 2000	Czagány Zs.: Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae III/B Praha (Sanctorale). Budapest, 2000.
Danielski 1997	Ks. Wojciech Danielski: Kult św. Wojciecha na ziemiach polskich w świetle przedtrydenckich ksiąg liturgicznych. Lublin, 1997.
Delaporte 1957	Chan. Y. Delaporte: Fulbert de Chartres et l'École chartreuse de chant liturgique au XI ^e siècle. Études Grégoriennes II (1975): 51-81.
Dobszay 1972	Középkori zenetörténetünk székesfehérvári vonatkozásai. In: <i>Székesfehérvár évszázadai II.</i> (Szerk. Kralovánszky A.). Székesfehérvár, 1972: 215-231.
Dobszay 1979	Dallamminták a verses Szent Imre-zsolozsmához. <i>Zenatudományi Dolgozatok 1979</i> : 71-84.
Dobszay 1984	Dobszay L.: Magyar Zenetörténet. Budapest, 1984.
Dobszay 1996	Dobszay L.: Zur Stilistik der Melodien des Emmeram-Offiziums. In: <i>Offizien</i> , 87-108.
Dobszay 2000	Liber Ordinarius Ecclesiae Agriensis (1509). Megjelenés előtt.
Éneklő Egyház	Éneklő Egyház. Római Katolikus Népektár liturgikus énekekkel és imádságokkal. Budapest, 1986.
Falvy 1964	Z. Falvy: Die Weisen des König Stephan-Reimoffiziums. <i>Studia Musicologica 1964</i> : 207-269.
Falvy 1968a	Falvy Z.: Benedic regem cunctorum... Egy XII. századi dallam változatai Kelet-Európában. <i>Magyar Zenetörténeti Tanulmányok</i> . Budapest, 1968: 137-144
Falvy 1968b	Z. Falvy: Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik. Budapest, 1968.
Fassler 2000	M. Fassler: Mary's Nativity, Fulbert of Chartres, and

	the Stirps Jesse: Liturgical Innovation c. 1000 and Its Afterlife. <i>Speculum</i> , 2000. (Megjelenés előtt.)
Haggh 1995	B. Haggh: Two Offices for St Elizabeth of Hungary. Published in the series HISTORIAE. Ottawa, 1995.
Hankeln 1998	R. Hankeln: <i>Historiae Sancti Dionysii Areopagitae</i> . Ottawa, 1998.
Hankeln 1999	R. Hankeln: Die Antiphonen des Dionysius-Offiziums in Clm 14872 (St. Emmeram, XVI. Jh.). In: <i>Offizien</i> , 109-128.
Hiley 1996	D. Hiley: <i>Historia Sancti Emmerami Arnoldi Vohburgensis circa 1030</i> . Ottawa, 1996.
Hiley 1999	D. Hiley: Das Wolfgang-Offizium des Hermannus Contractus – Zum Wechselspiel von Modustheorie und Gesangspraxis in der Mitte des XI. Jahrhunderts. In: <i>Offizien</i> , 129-142.

Holl 1989	Holl B.: Jodocus Clichtoveus Elucidatoriuma és a magyarországi himnusz-költészet európai recepciója. In: Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. (Szerk. Szelesti N. L.) Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, új sorozat 3. Budapest, 1989: 169-182..
Hughes 1985	A. Hughes: Late Medieval Rhymed Offices. Journal of the Plainsong and Mediaeval Music Society 8 (1985), 33-49.
IstA	The Istanbul Antiphonal (Ed. Szendrei J.), Budapest, 1999.
Jeaneau, 1995.	E. Jeaneau, L'Âège d'Or des Écoles de Chartres. Chartres, 1995.
LMLO	A. Hughes: Late Medieval Liturgical Offices. Toronto, 1994.
LU	Liber Usualis (= Paroissien Romain). Paris etc., 1934.
MacKinney 1957	L. MacKinney: Bishop Fulbert and Education at the School of Chartres. Notre Dame, Indiana, 1957.
MD 17	Breviarium Notatum Strigoniense (s. XIII). Musicalia Danubiana 17. (ed. and introduced by J. Szendrei). Budapest, 1998.
Mezey 1948	Mezey L.: Szt. István XIII. századi verses históriája. In: Magyar Századok 1948: 41-51.
Mezey 1979	Mezey L.: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Budapest, 1979.
Mezey 1980	Athleta Patriae. A korai László-irodalom kialakulása. In: Athleta Patriae (Szerk. Mezey L.). Budapest, 1980: 19-55.
Mezey 1983	Fragmenta Latina Codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis. Recensuit: Ladislaus Mezey. Budapest, 1983.
MHMAe	Rajeczky B.: Melodiarium, Hungariae Medii Aevi. I. Hymni et Sequentiae. Budapest, 1956. 2. kiadása pótkötettel: 1982.
Morawski 1978	Historia rymowana o św. Wojciechu – The Rhymed History of St Adalbert. (Ed. J. Morawski). Kraków, 1978.
MZt	Magyarország Zenetörténete (Szerk. Rajeczky B.). Budapest, 1988.
Offizien	Die Offizien des Mittelalters – Dichtung und Musik. Hrsg. W. Berschin, D. Hiley. Tutzing, 1999.

RMKT I	Régi Magyar Költők Tára I. Középkori magyar verseink. (Szerk. Horváth Cyrill). Budapest, 1921.
Scriptores 2	Scriptores Rerum Hungaricarum. Vol. 2. Budapest, 1938.
Sík 1943	Sík S.: Himnuszok Könyve. Budapest, 1943.
Szabolcsi 1955	Szabolcsi B.: A magyar zenetörténet kézikönyve. Budapest, 1955.
Szendrei 1981	Szendrei J.: A magyar középkor hangjegyes forrásai. Budapest, 1981.
Szendrei 1984	Esztergomi Anitphonale töredéke Bécsben. Magyar Zene 25 (1984): 346-350. Újabbán: SzendreiI: 624-628.

Szendrei 1986	Az István- és Imre-offícium zenei rétegei. In: Művelődéstörténeti Tanulmányok a magyar középkorról. (Szerk. Fügedi E.), Budapest, 1986. Újabban: SzendreiI: 43-54.
Szendrei 1989	Szendrei J.: A Szent István alleluják dallamai. Zenetudományi Dolgozatok 1989: 7-35. Újabban: SzendreiI: 85-116.
Szendrei 1996	Szendrei J.: Újabb Szent István-alleluja. Magyar Egyházzene 3 (1996): 447-49. Újabban: SzendreiI: 321-326.
Szendrei 1998	Szendrei J.: "In basilica sancti Emmerami" – András és Benedek históriája, Magyar Zene XXXVII (1998), 21-28.
SzendreiI	Szendrei Janka Írásai I-II. Budapest, 1999.
Szigeti 1982	Szigeti K.: A gregorián ének ritmus-kérdése a magyar középkori gyakorlatban. Magyar Zene 1982: 138-145.
Török 1980	Szent László a középkori magyarországi liturgiában. In: Athleta Patriae (Szerk. Mezey L.). Budapest, 1980: 135-159.
Török 1991	Török József: A magyar föld szentjei. Debrecen, 1991.
Zágráb 1484	Breviarium Zagradiense (impressum). Venezia, 1484.
Zalán 1927	Zalán M. Egy kiadatlan középkori verses officium Szent Imréről. Pannonhalmi Szemle 1927: 97-104.

Diszkográfia:

CALIG 50983	Historia Sancti Emmerammi – Das Regensburger Emmeramus Offizium. Schola Hungarica. CALIG 50983.
HCD 12169	Magyar Gregoriánium 5. Gregorian Chants from Medieval Hungary. Hungarian Saints. (Schola Hungarica). Hungaroton, HCD 12169.
HCD 12170	Magyar Gregoriánium 6. Gregorian Chants from Medieval Hungary Chants of the Blessed Virgin Mary – Funeral Chants. (Schola Hungarica). Hungaroton, 12170.
HCD 12458	Memory of Thomas Becket. (Schola Hungarica). Hungaroton, HCD 12458

HCD 31605	St. Elizabeth of Hungary (Magyarországi Szent Erzsébet). Two medieval Offices (Két középkori zsoltó). (Schola Hungarica). Hungaroton, HCD 31605.
HCD 31816	Gregorian Chants from Medieval Hungary 7: The Istanbul Antiphony (Schola Hungarica). Hungaroton HCD 31816.
HCD 31922	A Chartres-i Szűz Mária. (Schola Hungarica) Hungaroton HCD 31922.
SLPX 31044	Hungaria Sacra. István király halálának 950. évfordulójára. (Schola Hungarica). Hungaroton, SLPX 31044.